

УДК 347. 124

*І.М. Осолінкер, здобувач
при кафедрі цивільного права №2
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків*

ОЗНАКИ Й УМОВИ ПРАВОМІРНОСТІ САМОЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Одним з важливих питань у цивілістиці є визначення поняття самозахисту прав чи інтересів людини. Самозахист не є новим засобом поновлення порушеного права чи усунення загрози цього. Із прийняттям Цивільного кодексу 2003 р. (далі – ЦК) це поняття набуло нормативного оформлення й привернуло увагу науковців-цивілістів. Ця новела вимагає необхідності проведення комплексного дослідження самозахисту як неюрисдикційної форми захисту основного речового права учасників цивільно-правових відносин – права власності.

Цією проблематикою опікувалися такі правознавці-цивілісти, як Ч.Н. Азімов, О.І. Антонюк, М.І. Брагінський, В.П. Грибанов, Д.Д. Луспеник, Р.А. Сидельников, та ін.

Стаття 19 ЦК України встановлює, що самозахистом є застосування особою засобів протидії, не заборонених законом, які не суперечать моральним засадам суспільства. Способи

самозахисту мають відповідати змісту порушеного права, характеру дій, якими воно порушено, а також спричиненими наслідками. Ці способи можуть обиратися самою особою або ж устанавлюватися договорами чи актами цивільного законодавства. Як бачимо, лише загальні ознаки, передбачені цією статтею, дозволяють розмежувати самозахист і юрисдикційні засоби захисту. Розглядаючи способи захисту, можемо зробити такий висновок: якщо певні дії, спрямовані на усунення загрози порушення права чи його поновлення, вони можуть бути віднесені до способів юрисдикційного захисту за умови якщо вони супроводжуються примусовою силою держави в особі її компетентних органів, тобто коли особа звертається до відповідних органів держави за захистом своїх порушених прав. Якщо ж особа захищає свої законні права чи інтереси самостійно, без звернення до компетентних органів держави, ці дії є діями, спрямованими на самозахист.

У той же час для реалізації способів самозахисту характерним є те, що вони можуть бути оскаржені до суду або іншого компетентного органу, що є своєрідною гарантією дотримання прав та інтересів особи, яка порушила чуже право, й дозволяє захистити громадян і юридичних осіб від можливих випадків самоправства з боку особи, яка реалізовує дійсне чи удаване право на такі дії [4, с. 5].

Через те, що законодавець не наводить чіткого визначення терміна «самозахист», наука цивільного права породила багато думок щодо виведення його характерних ознак.

Свій погляд на самозахист має М.М. Корабльова, яка вважає, що йому властиві такі ознаки: (а) він здійснюється, коли порушення суб'єктивного права вже відбулось і продовжується, або (в деяких випадках) у разі наявного посягання на права й інтереси управненої особи (наприклад, необхідна оборона); (б) обстановка (обставини місця й часу) на даний момент виключає можливість звернення за захистом до державних компетентних органів або хоча й не виключає звернення за судовим захистом але особа, права якої порушено обирає більш оперативні заходи захисту; (в) він реалізується передусім силами самого потерпілого (суб'єкта, чиє право пору-

шено), що, безумовно, не виключає товариської взаємодопомоги і сприяння у здійсненні захисту (проти посягання) з боку інших громадян або участі юридичних осіб; (г) він не повинен за своїми способами виходити за межі дій, необхідних для припинення порушення, і за своїми способами має відповідати останньому.

Ч.Н. Азімов вирізняв наступні ознаки самозахисту: (а) наявність факту порушення суб'єктивного цивільного права (внаслідок злочинних посягань, адміністративних і цивільних правопорушень); (б) заходи, якими уповноважена особа має право скористатися для безпосереднього впливу на порушника, передбачені законом чи договором; (в) він здійснюється силами самого потерпілого; (г) застосовувані заходи не виходять за межі необхідних дій для припинення порушення й повинні відповідати йому. Але правник будував свої висновки на матеріалах проекту нового ЦК, який обмежував самозахист лише способами, передбаченими законом або договором, що сьогодні вже не відповідає нормам чинного ЦК. З цієї ж причини не можна погодитися з тим, що самозахист має місце в умовах, коли особа захищає свої порушенні права, а в усіх інших випадках вона є захисником інтересів інших осіб [5, с. 216-219].

Суттєвим недоліком наведених вище ознак, на нашу думку, є наявність передбачення можливості вчинення самозахисту лише при порушенні права. Така точка зору, вважаємо, є хибною, бо ґрунтується на аналізі лише таких засобів самозахисту, як необхідна оборона і крайня необхідність, що значно звужує значення й можливості інших засобів самозахисту.

У результаті дослідження таких засобів самозахисту права власності, як притримання речі й оперативні санкції в господарському праві, можна зробити висновок, що самозахисту притаманні наступні ознаки: (1) наявність факту правопорушення (необхідна оборона чи крайня необхідність) або його загроза в майбутньому (інші засоби). При цьому самозахист дозволяється від будь-якого порушення [2, с. 47]. (2) засоби, якими особа бажає скористатися, не повинні суперечити закону, договору або моральним засадам суспільства; (3) він реалізується у формі активних дій; (4) здійснюється силами власника (титального власника) самостійно, без звернення до компетентних органів держави. Зауважимо, що законодавець, не наводячи переліку осіб, які мають право на такий захист, указав, що вони мають право на самозахист свого права і права іншої особи;

(5) самозахист повинен відповідати змісту права порушеного або яке може бути порушеним, а також наслідкам, спричиненим цим порушенням [2, с. 47]. Саме за допомогою наведених ознак можна відмежувати неюрисдикційну форму захисту від юрисдикційної й визначити, чи можна певні дії віднести до самозахисту чи ні.

Зважаючи на можливість заподіяння шкоди цивільним правам інших осіб при здійсненні самозахисту, останній допускається при дотриманні відповідних умов і відсутність однієї з них може свідчити про неправомірність дій при цьому. Так, аналіз статей 16, 19, 1169, 1171 ЦК, що безпосередньо регулюють право на самозахист, та деяких інших загальних норм цього Кодексу дає підстави виокремити такі умови його правомірності:

1) особа може захищати лише своє дійсне право. Важливо, що не повинно бути спірних ситуацій, які вимагали б судового розгляду, коли особа буде захищати своє право, яке лише припускається (наприклад, витребування майна від добросовісного володільця);

2) заподіяна шкода при реалізації права на самозахист повинна відповідати реальній або можливій шкоді, завданій порушенням. Це не значить, що вона обов'язково має бути меншою

від відверненої шкоди, як зазначають деякі науковці, бо ст. 1171 ЦК цього не вимагає, на відміну від ст. 39 КК України.

3) способи самозахисту не повинні виходити за межі дій, необхідних для їх реалізації. Ця умова є дуже важливою і складною для правозастосування судами при виникненні спору, оскільки способи самозахисту одних і тих же благ можуть бути неоднаковими, як різною може бути і шкода, завдана особі, яка їх порушує (приміром, захист честі для офіцера може значити для нього значно більше, ніж щось інше). Саме тому дуже важко за цих умов установити якісь межі [4, с. 6].

О.І. Антонюк вирізняє й аналізує такі загальні критерії правомірності самозахисту, за якими його заходи самозахисту: (а) не можуть бути заборонені законом і суперечити моральним засадам суспільства; (б) повинні відповідати змісту порушеного права (інтересу) або щодо порушення якого існує реальна загроза. Вибір і здійснення засобів самозахисту має ґрунтуватися на принципах розумності, справедливості, добросовісності. Оскільки право на це діяння може виникати й за реальної загрози порушення, доцільно зазначити у ч. 2 ст. 19 ЦК, що заходи самозахисту повинні відповідати також наслідкам, щодо

настання яких існує реальна загроза, вважає фахівець [1, с. 12]. Найбільш вдалим, як переконує О.Б. Аушева, є перелік умов правомірності самозахисту, запропоновані М.І. Брагінським: (а) особа, яка самостійно захищає своє право, є безспірним його володільцем; (б) обраний особою спосіб самозахисту має бути співрозмірним порушенню; (в) цей спосіб не повинен виходити за межі дій, необхідних для його використання [2, с. 49].

Усі наведені умови мають певну схожість, а тому пропонуємо узагальнити їх і привести до єдиної системи. Отже самозахист: (а) має бути спрямований на дійсне право, тобто особа повинна захищати своє дійсне, реальне право, а не удаване чи припустиме; (б) має відповідати реальній шкоді чи загрозі. Шкода, заподіяна при самозахисті, повинна відповідати шкоді чи загрозі її заподіяння правопорушенням чи посяганням на право власності, а також змісту порушеного права; (в) має бути здійснено в певних межах, необхідних для припинення посягання чи відновлення права встановленого законом. При цьому, останній, так би мовити, надає певний карт-бланш для засобів самозахисту й дозволяє виходити за межі, але за умов, що це буде не дуже явно.

Наведені положення слід конкретизувати. Можливість реалізації права на самозахист не може бути обмежена тільки часом до пред'явлення позову в суд або звернення за допомогою до інших органів влади. Застосування засобів самозахисту цивільних прав у деяких випадках можливо з метою захисту своїх прав для виконання судового рішення, про що вже йшлося раніше. Але недопустимою є реалізація права на самозахист по закінченні порушення, бо такі дії будуть виходити за межі, дозволені законом, і вважатися самоправством.

Важливим для особи, яка має намір реалізувати право на самозахист, і для суду, який розглядатиме спори щодо правомірності останнього, є те, що закон не обмежує кількість способів самозахисту, які можуть бути застосовані до правопорушника. Із цього можемо зробити висновок, що такі способи можуть бути застосовані як окремо, так і в комплексі, однак лише при дотриманні вищезазначених умов їх правомірної реалізації [4, с. 6].

Практиці відомі випадки, коли управомочена особа виходить за встановлені законом межі. Наприклад, власник з метою охорони свого володіння огорожує його колючим дротом, пропустивши крізь нього електричний струм. Очевидним

є те, що здійснення таких заходів «охорони» свого майна має за мету не тільки охорону, а й спричинення шкоди, причому не лише правопорушникові, а й будь-якій іншій особі чи тварині, яка торкнеться цієї огорожі. Не гарантований від такого наслідку й сам власник. У пресі повідомлявся ще один приклад: з метою охорони автівки її власник так пристроїв у гаражі рушницю, що крадій при відкриванні дверей гаражу повинен був отримати постріл у ноги. Але першим потерпілим від такого «винаходу» став сам власник [3, с. 118].

Зі змісту ч.2 ст. 19 ЦК випливає, що самозахист має одночасно відповідати характеру й наслідкам порушення. Якщо дії щодо нього не відповідають порушенню, то хоча й не було заподіяно невідповідної шкоди, вони вважаються неправомірними. Обстоюється доцільність передбачити в абз.1 ч.2 ст. 19 ЦК, що заходи, спрямовані на самозахист, будуть протиправними, якщо вони одночасно не відповідають характеру порушення та його наслідкам.

У законодавстві по-різному визначається розмір шкоди, яка може бути завдана під час необхідної оборони чи крайньої її необхідності. При обороні в наявності нерівноцінні інтереси (інтереси потерпілого ставляться вище за інтереси порушника),

тому дозволяється завдавати шкоду більшу, ніж відвертається. У разі ж крайньої необхідності зіштовхуються інтереси рівноцінні.

У ЦК України бракує спеціальної норми щодо меж правомірності дій у стані крайньої необхідності, а в нормах КК і КпАП вони визначаються по-різному: за ст. 39 КК караним є завдання шкоди, більш значної, від тієї, що відвертається, а згідно зі ст. 18 КпАП правомірним є завдання шкоди, значно меншої від попередженої. О.І. Антонюк пропонує доповнити ст. 1171 ЦК такою нормою: у стані крайньої необхідності правомірним є заподіяння меншої шкоди, ніж та, що відвертається, адже надання особі права на завдання інтересам безвинної особи шкоди, що дорівнюється тій, яка відвертається, суперечить принципу справедливості. Отже не можна в такому випадку позбавляти особу, за рахунок благ якої намагаються врятувати рівноцінні блага, права на самозахист.

Вирішення питання про відповідальність завданої під час самозахисту шкоди наслідкам порушення ускладнюється тим, що можуть порушуватися нееквівалентні права, а також тим, що об'єкти захисту можуть мати неоднакову цінність для різних осіб. На підставі аналізу норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод,

Конституції, законів та інших правових актів України О.І. Антонюк робить висновок, що заподіяння смерті є правомірним лише у випадку захисту від насилля особи, а не майна. Можливості й межі завдання шкоди іншим благам під час самозахисту законодавством безпосередньо не визначені. Фахівець підтримує думку, що питання про порівняльну важливість інших прав та інтересів має вирішуватися з урахуванням обставин конкретної ситуації.

У разі порушення меж здійснення права на самозахист в іншої особи теж виникає право на самозахист, і на відшкодування завданої шкоди, під час визначення розміру якої має братися до уваги й вина першого порушника [1, с. 12,13].

Підводячи підсумок викладеним міркуванням зазначимо, що самозахист є способом неюрисдикційної форми захисту цивільних прав і законних інтересів учасників цивільно-правових відносин, який може застосовуватися за наявності факту порушення будь-яких цивільних прав та інтересів особи або при створенні реальної загрози цьому. При цьому засоби самозахисту не можуть суперечити закону, договору або моральним засадам суспільства й використовуються особою самостійно, без звернення до компетентних органів державної влади.

Самозахист має бути спрямований на захист дійсного права й повинен відповідати обстановці й інтенсивності нападу чи правопорушення, а також здійснюватися в межах дій, необхідних для відвернення загрози порушення права або інтересу чи ліквідації наслідків цього.

Лише при додержанні вказаних вимог можна стверджувати, що засоби самозахисту

було застосовано правильно й без перевищення меж. В аспекті розглядуваної в статті проблеми, треба зазначити, що певні ознаки дозволяють віднести ті чи інші способи до самозахисту, а за допомогою умов правомірності вести мову про його правомірність чи неправомірність. Проте питання, порушені в даній публікації, залишаються відкритими для наукової дискусії.

Список літератури: 1. *Антонюк О.І.* Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. ун-т внутр. справ. –Х., 2004. – 22 с. 2. *Аушева Е.* К вопросу о самозащите прав субъектов хозяйствования при их нарушении органами государственной власти // Підпр-во, госп-во та право. – 2006. – № 6. – С.47-49. 3. *Грибанов В. П.* Осуществление и защита гражданских прав. – М. : Статут, 2000. – 346 с. 4. *Луспенник Д.Д.* Реалізація права на самозахист цивільних прав – новела нового Цивільного кодексу України: поняття і межі здійснення // Адвокат. – 2004. – №11. – С. 3 – 8. 5. *Сидельников Р.* Ознаки самозахисту цивільних прав // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2004. – № 2 (37). – С. 214-222.

**ПРИЗНАКИ И УСЛОВИЯ ПРАВОМЕРНОСТИ САМОЗАЩИТЫ
ПРАВА СОБСТВЕННОСТИ**

Осолинкер И. М.

Статья посвящена проблеме исследования признаков и условий правомерности использования средств самозащиты права собственности. Впервые проведено глубокое исследование признаков, при наличии которых самозащита этого права будет правомерной. Условия правомерности выведены вследствие анализа норм гражданского законодательства Украины, их структуры и конкретной практики их применения. Проведено сравнение соответствующих норм гражданского, уголовного права и норм Кодекса Украины об административных правонарушениях.

Ключевые слова: право собственности, самозащита, правомерность, условия и признаки самозащиты.

**SIGNS AND NECESSARY CONDITIONS OF LEGITIMACY
OF SELF-DEFENSE OF RIGHT OF OWN**

Osolinker I.M.

The article is devoted to the problem of research of signs and necessary conditions of legitimacy of the use of means of self-defense of right of own. Deep research of signs at presence of which the self-defense of right of own will have a legitimate character is first conducted. The necessary conditions of legitimacy are shown out as a cause of deep analysis of norms of civil legislation of Ukraine, their structure and concrete practice of their application. Comparison of the proper norms of criminal, civil law and norms of code of Ukraine of administrative offences is conducted in the article.

Key words: right of own, self-defense, legitimacy of self-defense, signs of self defense, condition of self-defense.

Надійшла до редакції 07.09. 2010 р.